

کتاب‌شناسی دین‌پژوهی^۳

اس. ژاکلیک و جی. استارلینگ

باقر طالبی دارابی

اشاره:

علاقه‌مندی به مطالعه و تحقیق عمومی دربارهٔ ادیان به قبل از میلاد بر می‌گردد و هرودوس شاید نخستین کسی باشد که به این کار اقدام کرد. بعدها، در طی قرون وسطا، عالمان اسلامی به مطالعه و تحقیق دربارهٔ عقاید و اعمال پارسیان، یهودیان، مسیحیان و هندوان پرداختند. در قرن دوازدهم نیز برخی از غربیان به مطالعه دربارهٔ اسلام اقدام کردند و امکان ترجمهٔ لاتین قرآن را فراهم آوردند. اما برخلاف سابقهٔ تاریخی و طولانی علاقه‌مندی به ادیان، دین‌پژوهی رشته‌ای جدید است. مقصود ما از دین‌پژوهی در اینجا یک رشتهٔ تحصیلی مستقل آکادمیک است که از حدود ۴۰ تا ۵۰ سال پیش در دانشگاه‌های معتبر دنیا رسمیت یافته است. این رشته که از آن به Religious Studies تعبیر می‌شود، با رشتهٔ الهیات و علم کلام مرزبندی مشخصی دارد. پیش از آنکه دین‌پژوهی به یک رشتهٔ مستقل تبدیل شود، چهره‌های سرشناسی دین را از منظرهای متفاوت بررسی کردند. یکی از این چهره‌ها ویلیام جیمز عملگرا است. سخنرانی‌های سال ۱۹۰۳ و کتاب اصناف احوال دینی وی از مشهورترین منابع در این زمینه است که دین را از منظر روان‌شناختی - فلسفی بررسی کرده است و هنوز از

^۳ مشخصات کتابشناختی این مقاله از این قرار است:

مؤثرترین منابع و آثار محسوب می‌شود. ماکس وبر از منظر اقتصادی به دین‌نگریست و کتاب احلاق پروتستانی و روح سرمایه‌داری را نوشت که مشهورترین اثر وی است. امیل دورکیم نیز نقشی ماندگار به عنوان یکی از پدران جامعه‌شناسی دارد. وی نگرش‌های آیین‌های پروتستان و کاتولیک را تبیین کرد و مواضع و آموزه‌های آنها درباره خودکشی را در کتاب خودکشی مدنظر قرار داد. وی در سال ۱۹۱۲ ماندگارترین اثر خود درباره دین یعنی صور ابتدایی حیات دینی را نوشت.

در دهه ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰، واژه Religious Studies رواج بیشتری یافت و علاقه‌مندی به این حوزه مطالعاتی دو چندان شد. دپارتمان‌های جدید ساخته شد و نشریات تأثیرگذاری درباره مطالعه ادیان انتشار یافت که برای نمونه می‌توان به نشریه [*Religious Studies and Religion* = دین‌پژوهی و دین] اشاره کرد. نینیان اسمارت از دین‌پژوهان معروف معاصر در پیش‌گفتار کتاب *Approaches to the Study of Religion* [= رویکردها در مطالعه دین] می‌نویسد: «در جهان انگلیسی‌زبان دین‌پژوهی اساساً به دهه ۱۹۶۰ بر می‌گردد، اگرچه پیش از این زمان، قلمروهای مطالعاتی دیگر نظیر «ادیان تطبیقی»، «تاریخ ادیان»، «جامعه‌شناسی دین» و غیره وجود داشته است».

دین‌پژوهان موضوع مورد تحقیق خود را در بسترها و رشته‌های مختلف بررسی می‌کنند و از منظرهای مختلف به آن می‌نگرند. دین‌پژوهی در قالب‌های علمی و آکادمیک متفاوتی صورت می‌گیرد. از جمله می‌توان به فلسفه دین، تاریخ ادیان، جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، انسان‌شناسی، رویکردهای ادبی و علمی اشاره کرد. شناخت منابع در هر رشته تحقیقی و تحصیلی از مهم‌ترین اموری است که باید قبل از هر چیزی محقق یا دانشجوی آن رشته به آن نایل آید. نوشتار کوتاه حاضر تلاش دارد این مهم را در دین‌پژوهی یا به تعبیری مطالعه ادیان انجام دهد. تقسیم‌بندی‌های موضوعی و زمانی منابع و آرائه توضیح مختصر درباره هر بخش و سپس بیان فهرست منابع اصلی و مهم، این نوشتار را خواندنی و مفید ساخته است.

منابع کلاسیک

نخستین مطالعات تحقیقی درباره دین به عنوان یک موضوع مستقل و متمایز، در فضا و شرایط باز مدرنیته غربی - میراث فلسفی نهضت روشنگری، توجه متفکران غربی به دیگربودگی (Otherness) دینی، و بسترهای سیاسی اجتماعی انقلاب‌های امریکا و فرانسه - رخ داده است. این شرایط فکری، فرهنگی و سیاسی، به رویارویی با سنت‌های

نهادی شده در باب معرفت و نهادهای اجتماعی، به ویژه دین و مرجعیت دینی پرداخت. نهادهای دینی حاکم بر جوامع غربی و بسیاری از الاهدانان مرتبط با آنها، بسیاری از چالش‌های نخستین مدرنیته را، به لحاظ فلسفی و سیاسی، رد کردند، اما در مقابل بودند الاهدانانی که راه تعامل و گفت‌وگو با مدرنیته را در پیش گرفتند. آنها با نهضت روشنگری به گفت‌وگو پرداختند و به فلاسفه این نهضت پاسخ دادند؛ تلاش کردند تا دیدگاه‌های (الاهیاتی) دربارهٔ ثبات و حقیقت را با دیدگاه‌های تاریخی دربارهٔ تغییر و تحول آشتی دهند و در این راه تا آنجا پیش رفتند که دست به تحلیل تاریخی و متنی در مطالعهٔ سنت‌های دینی زدند. از آنجا که ماهیت رابطهٔ «واقعی» میان الهیات و مطالعات دینی تا به امروز محل نزاع عالمان دین باقی مانده است، توجه به این گفت‌وگوهای اولیه الهیات با علوم انسانی و علوم اجتماعی، که هر چه بیشتر رو به تخصصی شدن می‌رفتند، اهمیت دارد.

نزد بنیانگذاران تفکر جامعه‌شناختی، دلمشغولی عمده و شاید تنها دلمشغولی، جایگاه دین در گذار از جوامع سنتی به جوامع مدرن بود. جامعه‌شناسان هم به نقش دین در این گذار و هم به تأثیری که این دگرگونی و گذار بر دین خواهد داشت، پرداختند. آنها دین را در نزاع میان سنت و مدرنیته، طرف شکست خورده می‌دیدند. در واقع، این جامعه‌شناسان کلاسیک بودند که چارچوب مفهومی و روش‌شناختی یک قرن تحقیق دربارهٔ دین را پی‌ریزی کردند و اعلام داشتند که هر چه جامعه مدرن‌تر شود، دینی بودنش نیز تنزل پیدا می‌کند.

کشف رویکرد روان‌شناختی به دین، فرد و تجربهٔ دینی را در نقطهٔ کانونی دین‌پژوهی قرار داد و این درست بر خلاف رویکردی بود که به بررسی نهادها و مناسک دینی می‌پرداخت. عنصر بارز این جهت‌گیری تحلیلی جدید، نزد بسیاری از نمایندگان رویکرد روان‌شناختی به دین، نقد صورت نهادی دینداری و اقتدار دینی بود. برخی دین را به مثابهٔ روان‌رنجوری جهانی ینداشتند، برخی دیگر ایدهٔ فایده‌مندی (اخلاقی) را، که دینداری به مثابهٔ معنویت می‌تواند در زندگی فردی داشته باشد مطرح ساختند.

دلمشغولی‌های پدیدارشناسان در پیرامون سرشت تجربهٔ دینی و امکان ارائهٔ تعریف کلی از دین، به عنوان یک دسته از پدیده‌های بسیار متفاوت، شکل گرفت. برخی از پدیدارشناسان، ساحت‌های اخلاقی و معنوی آنچه را به عنوان دین می‌شناسیم، از هم

تفکیک کردند؛ با این استدلال که عقیده به امر قدسی چیزی است که نمی‌توان به طور کامل از آن سر در آورد. برخی دیگر بود و نبود دین را بر اساس طبقه‌بندی دوگانه دورکیمی - مقدس و نامقدس - تعریف و تبیین نمودند.

می‌توان ادعا کرد که دین پژوهی زمانی به یک قلمرو مطالعاتی مستقل تبدیل شد که محققان غربی، از یک سو، به بررسی و مطالعه تطبیقی رابطه میان نظام‌های مختلف اعتقادی و در سوی دیگر به متون، فرهنگ‌ها و بسترهای اجتماعی و تاریخی این نظام‌های اعتقادی پرداختند یا، به قول برخی از محققان دین‌پژوه معاصر، دین‌پژوهی سرآغازش زمانی است که دین با جدا شدن از تمامیت زندگی اجتماعی به موضوع مستقلی برای مطالعه تبدیل شد.

منابع کلاسیک

- Durkheim, Emile *The Elementary Forms of the Religious Life*. New York: Free Press.
[1912] 1995
- 1973 *On Morality and Society: Selected Writings*. Ed. By Robert Bellah.
Chicago and London: University of Chicago Press.
- Eliade, Mircea *Patterns of Comparative Religion*. Lincoln: University of Nebraska
[1958] 1996 Press.
- 1959 *Sacred and Profane: The Nature of Religion*. New York: Harcourt
Brace.
- [c1959] 1985 *Cosmos and History: Myth of the Eternal Return*. New York:
Garland Pub.
- Feuerbach, Ludwig *The Essence of Christianity*. New York: F. Ungqr Pub. Co.
[1841] 1957
- Frazer, James G. *The Golden Bough*. New York: St Martin's Press.
[1890] 1990
- Freud, Sigmund *The Future of An Illusion*. New York: Norton.
[1927] 1961
- [1929] 1994 *Civilization and its Discontents*. New York: Dover Publications.
- 1939 *Moses and Monotheism*. London: The Hogarth press and the
Institute of psycho-analysis,

- Vico, Giambattista. *The First New Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
[1725] 2002
- Hegel, Friedrich. *Lectures on the Philosophy of Religion: The Lectures of 1827*. Berkeley. University of California Press.
- Hume, David. *The Natural History of Religion*. Ed. by A. Wayne Colver. Oxford: Clarendon Press.
- James, William. *Varieties of Religious Experience*. New York: Vintage Books/Library of America.
- Jung, Carl G. *Archetypes and the Collective Unconscious (The Collected Works of C. G. Jung. Vol. 9, Part I)*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kant, Immanuel. *Religion Within the Bounds of Pure Reason*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marx, Karl. and Friedrich Engels. *On Religion*. New York: Schocken Books.
- Miiller, F. Max. *Introduction to the Science of Religion*. New York: Arno Press.
- [1870] 1978
- [1879-1904] 2000
- Otto, Rudolph. *The Idea of the Holy (1917 Das Heilige)*. Trans. by John W. Harvey. London: New York: H. Milford, Oxford University Press.
- Schleiermacher, Friedrich. *On Religion: Speeches to its Cultured Despisers*. New York: Cambridge University Press.
- [1799] 1996
- Troeltsch, Ernst. *The Social Teaching of the Christian Churches*. Chicago: University of Chicago Press.
- [1912] 1981
- Van der Leeuw, Gerardus. *Religion in Essence and Manifestation*. Gloucester, MA: Peter Smith.
- 1967
- Von Harnack, Adolph. *What is Christianity?* Philadelphia: Fortress Press.
- [1900] 1986
- Wach, Joachim. *Sociology of Religion*. Chicago: University of Chicago Press.
- 1944

- 1958 *The Comparative Study of Religion*. New York: Columbia University Press.
- Weber, Max *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Los Angeles: Roxbury Pub. Co. [1904-1905; English translation 1930].
- [1922] 1993 *The Sociology of Religion*. Boston: Beacon Press.

منابع کلاسیک معاصر

پس از جنگ جهانی دوم، انسان‌شناسان دین به بررسی مناسک و اسطوره‌های جوامع سنتی و راه‌هایی که به واسطه آنها با زندگی و مرگ و زندگی روزمره رابطه برقرار می‌ساختند، توجه نشان دادند. آنها به مطالعه دین‌های دیگر مردمان از منظر استعماری مردم «ابتدایی» و «ذهنیت جادویی» آنها (که به وسیله کسانی مانند فریزر انجام گرفت) جانی دوباره بخشیدند. با وجود این، حاکمیت رویکردهای کارکردگرا و ساختارگرا حاکی از تلاش برای بیرون کشیدن عناصر جهان‌شمول تجربه دینی (و فرهنگی) انسان بود. از نظر برخی از انسان‌شناسان، این الگوهای جهان‌شمول تجربه انسانی، در «ساختارهایی منطقی» نهان بودند که مجموعه‌ای متنوع از بیان‌های اسطوره‌ای را برجسته ساختند؛ نزد برخی دیگر از انسان‌شناسان این برجسته‌سازی راه‌کار تحقیق قوم‌نگاری و نظریه‌پردازی درباره راه‌هایی بوده است که طی آنها جوامع؛ هم همکاری می‌کردند و تجربه‌های محدود به آستانه احساس و تجربه آزادی خودشان را با توسل به مناسکی ساختن و قراردادن آنها در نمادها و نهادهایی که کارکرد زندگی اجتماعی را ممکن می‌سازد، شکل می‌دارند.

برخی صداهاى مخالف در انسان‌شناسی دین پس از جنگ، مدعی شدند که مطالعه انسان‌شناختی کاری علمی نیست و اصلی‌ترین کار این نوع تحقیق، ترجمه است. با وجود این، مشخصه این مطالعات، اشتیاق برای کالبدشکافی الگوهای تعمیم‌پذیر در نقش دین در جوامع، به ویژه در محور دین - مناسک و اسطوره‌ها - در دگرگون‌سازی و حفظ نظم اجتماعی است.

انسان‌شناسان در این اشتیاق برای جهان‌شمولی این مقولات و مسائل، با جامعه‌شناسان دین پس از جنگ جهانی شریک بودند. اما تفاوت اصلی در تأکیدهای شان بود: نزد انسان‌شناسان، موضوع اصلی جوامع سنتی و نزد جامعه‌شناسان

موضوع اصلی جوامع مدرن بود. در نتیجه، در حالی که انسان‌شناسان خاستگاه و پویایی را در نقش ادیان در جوامع سنتی جست‌وجو می‌کردند، جامعه‌شناسان از افول اقتدار و اعتبار دین و رابطه مشکل‌ساز میان آزادی، مسائل مربوط به معنا، اجتماع و نظم اجتماعی سخن به میان می‌آوردند. الاهدانان اغلب این ملاحظات را به پرسش‌هایی بر می‌گردانند دربارهٔ این‌که دین به چه شیوه‌هایی می‌تواند (و توانسته است) خود را چونان امری محوری برای فرد و زندگی اجتماعی دوباره تثبیت کند و در عین حال، معنای فراخوانی‌اش به اخلاق را در دوره مدرن همچنان حفظ کند.

پس از دههٔ ۱۹۶۰ دین‌پژوهی به محدودیت‌های نظریه‌های اصلی و مهم در بررسی واقعیات اجتماعی پی برد، اما می‌توان گفت که در دورهٔ دین‌پژوهی «کلاسیک معاصر»، روایت‌های مهم و درک جهان‌شمول از بسیاری از مقولات تحلیلی بسیار دست‌نخورده باقی مانده است.

منابع

- Becker, Ernest *The Denial of Death*. New York: Free Press.
1973
- Bellah, Robert *Tokugawa Religion; The Values of Preindustrial Japan*. Glencoe,
1957 IL: Free Press
- [1964] "Religious Evolution." In *Sociologists At Work; Essays on the Craft of Social Research* [by] Robert N. Bellah [and others]. Ed. by Phillip E. Hammond. New York: Basic Books.
- 1967 "Civil Religion in America." *Dedalus, Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, from the issue entitled "Religion in America," 96/1,1-21.
- Berger, Peter *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*.
1967 Garden City, NY: Doubleday.
- Cox, Harvey *The Secular City: Secularization and Urbanization in Theological Perspective*. New York: Macmillan.
1965
- Douglas, Mary *Purity and Danger*. London and New York: Routledge.
1966

- Evans-Pritchard, E.E
1956
Nuer Religion. Oxford: Clarendon Press.
- Foucault, Michel
1988
Technologies of the Self: A Seminar With Michel Foucault. Ed. by Luther H. Martin, Huck Gutman, and Patrick H. Hutton. Amherst: University of Massachusetts Press.
- 1999
Religion and Culture. Ed. by Jeremy Carrette. New York: Routledge.
- Geertz, Clifford
1973
The Interpretation of Cultures. New York: Basic Books.
- 1968
Islam observed: Religious Development in Morocco and Indonesia. New Haven: Yale University Press.
- Levi-Strauss, Claude
1966
The Savage Mind. Chicago: University of Chicago Press.
- cl963
Structural Anthropology. New York: Basic Books.
- Lienhardt, Godfre)
1961
Divinity and Experience: The Religion of the Dinka. Oxford: Clarendon Press.
- Lindbeck, George A.
cl984
The Nature of Doctrine: Religion and Theology in a Postliberal Age. Philadelphia: Westminster Press.
- Malinowski, Bronislaw
1922
Argonauts of the Western Pacific. London: G. Routledge & sons, Ltd.
- Martin, Davic
1979
A General Theory of Secularization. New York: Harper & Row.
- Niebuhr, H. Richard
1960
Radical Monotheism and Western Culture. New York: Harper & Row.
- Ricoeur, Paul
1995
Figuring the Sacred: Religion, Narrative, and Imagination. Trans. by David Pellauer. Ed. by Mark I. Wallace. Minneapolis: Fortress Press.
- 1967
The Symbolism of Evil. New York: Harper & Row.
- Smith, Huston
[1958] 1991
The World's Religions: Our Great Wisdom Traditions. San Francisco: Harper.
- Smith, Wilfred Cantwell
1963
The Meaning and End of Religion. New York: Macmillan.

Turner, Victor
1967

The Forest of Symbols, Ithaca, NY: Cornell University Press.

1969

The Ritual Process: Structure and Antistructure. Chicago: Aldine Pub. Co.

دین‌پژوهی آن‌گونه که می‌شناسیم

پرسش‌هایی که در تحقیقات سی سال اخیر در دین‌پژوهی مطرح شده، موجب نقد روایت‌های مهم و درک کلی از مقولاتی تحلیلی شده که مشخصه تفکر مدرن است. محققان در تلاشند تا آرمان‌های تجددگرایی را با نقدهای پسا-تجددگرایی با توسل به سنجش جهان‌شمول بودن تجربه در مقابل نوعی دلمشغولی به خاص‌گرایی، آشتی دهند. نمونه‌هایی از این قلمروهای دلمشغولی عبارت است از نقدهای فمینیستی و پسا-استعماری و تأملی در روش‌شناسی دین‌پژوهی.

روش‌شناسی دین‌پژوهی

دین چیست؟ آیا اصلاً می‌توانیم آن را تعریف کنیم؟ اگر می‌توانیم، چرا آن را به گونه‌ای خاص تعریف می‌کنیم؟ آیا دین واقعاً چیزی نیست جز «واژه‌ای که محققان برای اهداف روشنفکرانه خود آن را به وجود آورده‌اند؟» آیا می‌توانیم دین را از فرهنگ تفکیک کنیم؟

رابطه میان دین و هویت جمعی چیست؟ رابطه میان تجویزی بودن (Normativity) و عینی بودن (Objectivity) در دین‌پژوهی چیست؟ آیا الهیات در قلمرو دین‌پژوهی جای می‌گیرد؟ آیا رشد دینداری (religiosity) در سرتاسر جهان - که در تضاد با انتظارات و پیش‌بینی‌های بسیاری از کلاسیک‌ها در مطالعات دین‌پژوهی است - مستلزم آن نیست که علاوه بر اقدام به سنجش انتقادی مقولات مفهومی در حوزه مطالعاتی خودمان، به نقد تصور اجتماعی کلی از روشنگری اقدام کنیم که این قلمروی مطالعاتی بر آن بنا شده است؟ از مطالعه بیشتر خیرخواهانه تا انتقادی آثار پیشینیان خودمان چه می‌توانیم بیاموزیم؟

برهه کنونی در دین‌پژوهی با پرسش‌های زیادی مشخص شده است. با نویسندگانی مشخص شده است که در دین‌پژوهی، درباره دین‌پژوهی می‌نویسند و به طرق مختلف درباره پرسش‌هایی درباره هدف و روش‌شناسی حوزه مطالعاتی خودشان تأمل می‌کنند.

نزد برخی، این تحول بسیار متأخر در دین‌پژوهی، نشانه بلوغ و پختگی این حوزه مطالعاتی است و برخی دیگر این امر را نشانه بحران در دین‌پژوهی می‌دانند.

منابع

- Derrida, Jacques, and Gianni Vattimo. eds. *Religion*. Oxford: Polity. 1998
- Fitzgerald, Timothy. *The Ideology of Religious Studies*. New York: Oxford University Press. 2000
- Gold, Daniel. *Comprehending the Guru: Towards a Grammar of Religious Perception*. Oxford: Oxford University Press. 1988
- c2003. *Aesthetics and Analysis in Writing on Religion: Modern Fascinations*. Berkeley: University of California Press.
- Griffiths, Paul J. *Religious Reading: the Place of Reading in the Practice of Religion*. New York: Oxford University Press. 1999
- Heelas, Paul, Scott Lash, and Paul Morris, eds. *Deraditionalization: Critical Reflections on Authority and identity*. Cambridge, MA: Blackwell Publishers. 1996
- Idinopulos, Thomas A., and Brian C. Wilson, eds. *What is Religion? Origins, Definitions, and Explanations*. Leiden: Brill. 1998
- Masuzawa, Tomoko. *In Search of Dreamtime: the quest for the origin of religion*. Chicago: University of Chicago Press. 1993
- McCutcheon, Russell. *Manufacturing Religion: The Discourse on Sui Generis Religion and the Politics of Nostalgia*. New York: Oxford University Press. 1997
- Proudfoot, Wayne, ed. *William James and a Science of Religions: Reexperiencing the Varieties Of Religious Experience*. New York: Columbia University Press. 2004
- Smith, Jonathan Z. *Imagining Religion: from Babylon to Jonestown*. Chicago: University of Chicago Press. 1982
1978. *Map Is Not Territory: Studies in the History of Religions*. Leiden: Brill.

- 1992 *To Take Place: Toward Theory in Ritual*. Chicago: University of Chicago Press.
- 1998 "Religion, Religions, Religious." In *Critical Terms for Religious Studies*. Ed. by Mark C. Taylor. Chicago: University of Chicago Press.
- Wasserstrom, Steven M. 1999 *Religion after Religion: Gershom Scholem, Mircea Eliade, and Henry Corbin at Eranos*. Princeton: Princeton University Press.

جنسیت و دین‌پژوهی

اگر چه پیشگامانی مانند الیزابت کیدی استنتون^۱ از دیرزمان بر رویکردی فمینیستی به دین پای فشرده بود، اما موج نخست تحقیق فمینیستی در مطالعات دین‌پژوهی شامل کسانی بود که با استفاده از دانش هرمنوتیکِ شک، به نقد متون مقدس پرداختند؛ مانند الیزابت شوسلر - فیورنتسا^۲ - و فیلیس تریبیل^۳. آن کسانی که درگیر موج نخست تحقیقات فمینیستی بودند، در پی آن شدند تا مذکرگرایی^۴ موجود در سنت‌های یهودی - مسیحی را بر ملا سازند و به استفاده از تجربه‌های زنان به مثابه ابزار هرمنوتیکی مشروعی اشاره کردند که می‌تواند نقش تصحیح‌گری در محققان بی‌بنیه در تحقیقات سنتی داشته باشد. آیا مطالعات دین از منظر ناآزموده محقق مذکر صورت پذیرفته است؟ آیا الگوهای فمینیستی الوهیت در درون سنت‌های دینی تجویزی جای دارد؟ آیا میان ساختارهای تحلیلی گفتمان غالب روشنفکری و مواضع و ساختارهای خشونت در درون آن فرهنگ رابطه‌ای برقرار است؟ در کدام روش، محقق را می‌توان تجسم‌یافته و جای‌گرفته در تاریخ دانست؟

موج دوم نقادی فمینیستی در دهه ۱۹۸۰ در قالب الهیات زن‌گرا بیرون آمد که در کل، توجه‌اش را به سمت دلمشغولی‌های زنان افریقایی - امریکایی معطوف کرده بود. این جریان با طرح این انتقاد که موج نخست نهضت فمینیستی در سیطره افکار زنان سفیدپوست طبقه متوسط بود، به رویارویی با آن پرداخت. زن‌گرایی (Womanism) با پرداختن به مسئله فشار و اجحاف بر زنان سیاه‌پوست سعی کرد تا دامنه انتقادات خود را گسترش دهد.

1. Elizabeth Cady Stanton

2. Elisabeth Schossler-Florenza

3. Phyllis Tribble

4. andro centerism

در همین اواخر، دلمشغولی‌های جنسیتی، موجب پیدایش حوزه‌ای از نظریهٔ عجیب و غریب شد و این نظریه در تعامل با انتقاد پسا-استعماری از دین‌پژوهی در تلاش است تا به بررسی ارتباط میان گفتمان روشنفکری و خشونت و ستم پردازد.

منابع

- Ahmedi Leila *Women and Gender in Islam*. New Haven: Yale University Press.
1992
- Butler, Judith *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.
1990
- Castelli, Elizabeth, and
Rosamond C. Rodman,
eds.
2001 *Women, Gender, Religion: A Reader*. New York: Palgrave.
- Christ, Carol
cl987 "Towards a Paradigm Shift in the Academy and in Religious Studies." In *The Impact of Feminist Research in the Academy*, 53-76. Ed. by Christie Farnham. Bloomington: Indiana University Press.
- Daly, Mary
1973 *Beyond God the Father*. Boston; Beacon Press.
- 1968 *The Church and the Second Sex*. New York: Harper & Row.
- Donaldson, Laura E.,
and Kwok Pui-Lan, eds.
2002 *Postcolonialism, Feminism, and Religious Discourse*. New York: Routledge.
- Dube, Musa W.
2000 *Postcolonial Feminist Interpretation of the Bible*. St Louis: Chalice Press.
- Gimbutas, Marjra
cl989 *The Language of the Goddess*. San Francisco: Harper & Row.
- Harrison, Beverly
Wildung
1985 *Making the Connections: Essays in Feminist Social Ethics*. Boston: Beacon Press.
- Hayes, Diana
1995 *Hagar's Daughters: Womanist Ways of Being in the World*. New York: Paulist Press.

- Jantzen, Grace
1995 *Power, Gender and Christian Mysticism*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Johnson, Elizabeth A
1992 *She Who is: the Mystery of God in a Feminist Theological Perspective*. New York: Crossroad.
- King, Ursula, ed.
1995 *Religion and Gender*. Oxford and Cambridge, MA: Blackwell Publishers.
- Loades, Ann, ed.
1990 *Feminist Theology: a Reader*. London and Louisville, KY: Westminster/John Knox Press.
- Oduyoye, Mercy Amba
1986 *Hearing and Knowing: Theological Reflections on Christianity in Africa*. Maryknoll, NY: Orbis Books.
- Plaskow, Judith, and
Joan A. Romero, eds.
1974 *Women and Religion*. Chambersburg, PA: American Academy of Religion [distributed by Scholars Press, Missoula, MT].
- Russell, Letty M. et al.,
eds.
1988 *Inheriting our Mothers' Gardens: Feminist Theology in Third World Perspective*. Louisville: Westminster Press.
- Ruther, Rosemary
Radford
c1983 *Sexism and God-Talk: Toward a Feminist Theology*. Boston: Beacon Press.
- Schussler-Fiorenza,
Elisabeth
1983 *In memory of Her: a Feminist Theological Reconstruction of Christian Origins*. New York: Crossroad.
- Trible, Phyllis
1984 *Texts of Terror: Literary-Feminist Readings of Biblical Narratives*. Philadelphia: Fortress Press.
- Walker-Bynum, Caroline
1987 *Holy Feast and Holy Fast: The Religious Significance of Food to Medieval Women*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

پسا - استعمارگرایی

ادوارد سعید در کتاب انتقادی *Orientalism* (شرق‌شناسی) تبیین‌های استعماری اروپایی از دین را مورد انتقاد قرار داده و از چیزی به عنوان «موقعیت راهبردی» (Strategic Location) به مثابه ترمیم‌کننده جاهایی که در بررسی‌های محقق غربی از قلم افتاده، سخن به میان می‌آورد.

تحقیقات پسا-استعماری اخیر بر نیاز به توصیف دین در قالب واژه‌های بومی تأکید دارد تا از این طریق بُعد فاعلیت آگاه «دیگر» را باز شناسد که پیش از این در دوره استعماری شیئی‌واره معرفی شده بود. دو مفهوم تحلیلی محوری در این تلاش یکی مفهوم بومی‌بودن (indigeneity) و دیگری مفهوم چندرگه‌گی (hybirdity) است. این مفاهیم به ترتیب با مکان و خود-مختاری در مقابل آوارگی و مهاجرت سر و کار دارند. پسا-استعمارگرایی همچنان به تقابل خود با گونه‌های تحلیلی در نظریه جنسیت و پساتجددگرایی ادامه می‌دهد.

منابع

- Appadurai, Arjun
1996 *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Asad, Talal
1993 *Genealogies of Religion: Discipline and Reasons of Power in Christianity and Islam*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Chakrabarty, Dipesh
2000 *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*. Princeton: Princeton University Press.
- Chidester, David
1996 *Savage Systems: Colonialism and Comparative Religion in Southern Africa*. Charlottesville and London: University Press of Virginia.
- Clifford, James, and George E. Marcus, eds.
1986 *Writing Culture: the Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press.
- Dubuisson, Daniel
2003 *The Western Construction of Religion*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Fabian, Johannes
1983 *Time and the Other: How Anthropology Makes its Object*. New York: Columbia University Press.
- King, Richard
1999 *Orientalism and Religion: Post-Colonial Theory, India and the Mystic East*. New York: Routledge.
- Kippenberg, Hans
2001 *The Discovery of Religious History in the Modern Age*. Princeton: Princeton University Press.
- Lopez, Donald
1998 *Prisoners of Shangri-La*. Chicago: University of Chicago Press.

- Mahmood, Saba *The Politics of Piety: the Islamic Revival and the Feminist Subject.*
 Princeton, NJ: Princeton University Press.
 2005
- Said, Edward *Orientalism.* Harmondsworth: Penguin.
 1995

حرکت به جلو

پرسش‌هایی که دین‌پژوهی را شکل داده‌اند و هنوز در شکل‌دهی مطالعات معاصر دین نقش دارند، خود نیز به طور هم‌زمان به توسط دلمشغولی‌ها چشم‌اندازهای جهانی در دین‌پژوهی و با توجه به نوع چشم‌اندازی (پرسپکتیو) که در هر یک از کارهای علمی وجود دارد، فردی شکل و قالب گرفته‌اند. دین‌پژوهان در پاسخ به مشکلاتی که تجدد‌گرایی و پساتجددگرایی پیش روی آنها قرار داده است، می‌کوشند تا به نوعی خودشناسی دست بزنند؛ یعنی سعی می‌کنند دریابند که در کجا ایستاده‌اند و از کجا آمده‌اند و چه چیزی به تحقیقات و دانش آنها شکل می‌دهد. آنها هم‌چنین برآنند تا توصیف و تحلیلی گرانسنگ ارائه کنند تا ثابت کنند که مطالعاتی که انجام می‌دهند، بسیار پراهمیت است و خود به اهمیت آن ایمان دارند. محققان در حال اثبات نیاز به «سنت‌زدایی» (detraditionalization) از دین‌پژوهی‌اند، اما نمی‌خواهند از این رشته تاریخ‌زدایی کنند. (Braude 872:4002) آنها خوب می‌دانند که هستی‌شناسی آنها چگونه می‌تواند بر شکل‌دهی به نوع دین‌پژوهی آنها مؤثر باشد اما می‌دانند که روشی که برای مطالعه دین در پیش گرفته‌اند، به خود دین‌ها نیز شکل و قالب می‌دهد.

منابع

- Beyer, Peter *Religion and Globalization.* London: Thousand Oaks: Sage Publications.
 1994
- Braude, Ann "Response to Paul Heclás." In *The Future of the Study of Religion.*
 Ed. by Slavica Jakelic and Lori Pearson. Leiden: Brill.
 2004
- Csordas, Thomas .1. *The Sacred Self: A Cultural Phenomenology of Charismatic Healing.* Berkeley: University of California Press.
 1994
- Doniger, Wendy *The Implied Spider: Politics 6- Theology in Myth.* New York: Columbia University Press.
 1998

- Ford, David M. et al., *Fields of Faith: Theology and Religious Studies for the Twenty-first Century*. Cambridge: Cambridge University Press. 2005
- Griffiths, Paul *Problems of Religious Diversity*. Maiden, MA: Blackwell Publishers. 2001
- Milbank, John *Theology and Social Theory: Beyond Secular Reason*. Cambridge: Blackwell. 1991
- Patton, Kimberley. and Benjamin Ray, eds. *A Magic Still Dwells: Comparative Religion in the Postmodern Age*. Berkeley: University of California Press. 2000
- Schweiker, William *Theological Ethics and Global Dynamics: in the Time of many Worlds*. Maiden, MA: Blackwell Publishers. 2004
- Stoller, Paul. and Cheryl Olkes *in Sorcery's Shadow: a Memoir of Apprenticeship Among the Songhay of Niger*. Chicago: University of Chicago Press. 1987
- Tanner, Kathryn *Theories of Culture: a New Agenda for Theology*. Minneapolis: Fortress Press. 1997
- Turner, Edith. William Blodgett, Singleton Kahona, and Fideli Benwa *Experiencing Ritual: a New Interpretation of African Healing*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 1992

دشواری‌ها - و نیز نیاز به - رویکردی به دین که (به لحاظ فلسفی) خود - شناس،^۱ (به لحاظ تاریخی) مطلع،^۲ (به لحاظ جامعه‌شناختی) تفسیری،^۳ (و به لحاظ تحلیلی) تعمیم‌پذیر^۴ باشد و نیز نیاز به آن، در بسیاری از زیرشاخه‌های مطالعه دین آشکار است. در این جا بر موضوعات: اخلاق دینی تطبیقی، مطالعات دین و گفت‌وگو، مطالعات عرفی سازی و عرفی شدن، رویکردهای تکاملی - روانشناختی و شناختاری به دین، و نیز نظریه‌های گزینش اقتصادی و عقلانی در باب دین متمرکز می‌شویم.

1. self-reflective
3. interpretative

2. informed
4. generalizable

اخلاق دینی تطبیقی

کار در اخلاق دینی تطبیقی، تیزترین پرسش‌های را دربارهٔ جهانِ اواخر مدرنیته - پرسش‌هایی دربارهٔ دین، پلورالیسم، آزادی، اقتدار، دمکراسی، و مسئولیت‌پذیری مدنی - را مطرح می‌کند. هم‌چنین موجب طرح مسئله مطالعه تطبیقی به صورت‌هایی پیچیده و قدرتمند می‌شود.

منابع

- Burrell, David B *Faith and Freedom: an Interfaith Perspective*. Maiden, MA; 2004 Blackwell.
- Flood, Gavin *The Ascetic Self: Subjectivity, Memory and Tradition*. Cambridge, 2004 UK and New York: Cambridge University Press.
- Frymer-Kensky, Tikva et al., eds. *Christianity in Jewish Terms*. Boulder, CO: Westview Press. 2000
- Grelle, Bruce, and Sumner Twiss, eds. *Explorations in Global Ethics: Comparative Religious Ethics and Interreligious Dialogue*. Boulder, Colorado: Westview Press. 1998
- Hawley, John Stratton, ed. *Saints and Virtues*. Berkley: University of California Press. 1987
- Little, David, and Sumner B. Twiss, eds. *Comparative Religious Ethics: A New Method*. New York: Harper and Row. 1978
- Lovin, Robin W., and Frank E. Reynolds, eds. *Cosmogony and the Ethical Order: New Studies in Comparative Ethics*. Chicago: University of Chicago Press. 1985
- Mansager, Douglas, John Braisted Carman, and Mark Juergensmeyer, eds. *A Bibliographic Guide to the Comparative Study of Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press. 1991

Reynolds, Frank, and David Tracy, eds. *Discourse and Practice*. Albany, NY: State University of New York Press.

1992

1994 *Religion and Practical Reason: New Essays in the Comparative Philosophy of Religions*. Albany, NY: State University of New York Press.

اجتماعات دینی جهانی: تفاوت، تعارض و گفت‌وگو

زیرشاخه‌ای که به نقش دین در بحران‌های (اجتماعی) و خشونت می‌پردازد، با ملاحظات فلسفی و عملی گفت‌وگوی بین ادیان گره خورده است و به این ترتیب، بیانگر کاربست‌های مستقیمی است که دین‌پژوهی می‌تواند برای جهانی که در آن زندگی می‌کنیم، داشته باشد. بیشتر این آثار در تلاشند تا به درک رابطه انتقادی میان جهان‌شمولی و خاص‌گرایی در ادیان و پیامدهای این ارتباط برای تعارض و گفت‌وگو، نایل آیند.

منابع

Appleby, Scott R. *The Ambivalence of the Sacred: Religion, Violence, and Reconciliation*. Lanham: Rowman & Littlefield.

2000

Clooney, Francis *Hindu God, Christian God: How Reason Helps Break Down the Boundaries between Religions*. New York: Oxford University Press.

2001

Derrida, Jacques *Acts of Religion*. New York: Routledge.

2002

Girard, Rene *Violence and Sacred*. Baltimore: Johns Hopkins University.

1977

Gopin, Marc *Between Eden and Armageddon: The Future of World Religions, Violence, and Peacemaking*. New York: Oxford University Press.

2000

2002 *Holy War, Holy Peace: How Religion Can Bring Peace to the Middle East*. New York: Oxford University Press.

Illigensmeyer, Mark. *Terror in the Mind of God: The Global Rise of Religious Violence*.

2000

Berkeley: University of California Press.

- Marty, Martin, and F. Scott Appleby, eds. *Fundamentalism and the State: Remaking Politics, Economics, and Militance*. Chicago: The University of Chicago Press. 1993
- Rouner, Leroy S., ed. *Religion, Politics, and Peace*. Notre Dame: Notre Dame University Press. 1999
- Safi, Omid. *Progressive Muslims: On Justice, Gender and Pluralism*. Oxford: Oneworld. 2003
- Schwartz, Regina. *The Curse of Cain: The Violent Legacy of Monotheism*. Chicago: The University of Chicago Press. 1997

عرفی‌سازی و عرفی شدن

بحث‌های معاصر درباره اعتبار و امکانات نظریه کلاسیک عرفی‌سازی چندین لایه دارد: نخست آن‌که این مباحث پرده از نیاز به قرائتی انتقادی از مقولاتی برمی‌دارد که از همان آغاز در دین‌پژوهی مورد استفاده بوده است؛ ضمن آن‌که آنچه را به لحاظ تحلیلی مفید و به لحاظ تجربی نیز امتحان خود را پس داده، نگه می‌دارد. دوم این‌که این مباحث پیش‌فرض‌های تجویزی نهضت روشنگری درباره انگاره‌های اجتماعی، به ویژه عرفی شدن را، که در دین‌پژوهی معاصر جای گرفته است، توضیح می‌دهد. سوم این‌که این مباحث بیانگر اهمیت نظریه‌های عمومی در مطالعه ادیان است، در عین حال که ویژگی‌های تاریخی و جامعه‌شناختی چیزی را که به مطالعه آن می‌پردازد، در نظر دارد.

منابع

- Asad, Talal. *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity*. Stanford: Stanford University Press. 2003
- Berger, Peter, ed. *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*. Grand Rapids, MI: W.B. Eerdmans Pub. Co. 1999
- Bruce, Steve. *God is Dead: Secularization in the West*. Maiden, MA: Blackwell Publishers. 2002
- Casanova, Jose. *Public Religions in the Modern World*. Chicago: Chicago University Press. 1994

- Gauchet, Marcel 1997 *The Disenchantment of the World*. Princeton: Princeton University Press.
- Hervieu-Leger, Daniele 2000 *Religion as a Chain of Memory*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Norris, Pippa, and Ron Inglehart 2004 *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smith, Christian, ed. 2003 *The Secular Revolution: Power, Interests, and Conflict In The Secularization Of American Public Life*. Berkeley: University of California Press.
- Stark, Rodney, and Roger Finke 2000 *Acts of Faith*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

نظریه‌های گزینش عقلانی و گزینش اقتصادی در باب دین

جانبداری کردن از رویکردهای گزینش عقلانی و اقتصادی به دین نه تنها بیانگر آن است که منطق بازار آزاد را می‌توان برای درک برخی از پدیده‌های دینی به کار بست، بلکه از این نیز حاکی است که بینش‌های اقتصادی می‌تواند هر پدیده‌ای را تبیین کند. بنابراین، وقتی قواعد عرضه و تقاضا را در عرصه زندگی دینی به کار می‌بندیم، پاسخ به این پرسش را که چرا دین در امریکایی که به لحاظ دینی ناهمگن است، هنوز زنده است اما در دیگر جوامع غربی چنین نیست، همین قواعد به ما می‌دهد. حتی گفته شده است که انگیزه شهیدان نخستین مسیحی را می‌توان انتخاب عقلانی آنها دانست نه عملی که صورتی دینی یافته بود.

منابع

- Finke, Roger, and Rodney Stark 1992 *The Churching of America, 1776-1990: Winners and Losers in our Religious Economy*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Green, Donald, and Ian Shapiro, eds. 1994 *Pathologies of Rational Choice Theory*. New Haven: Yale University Press.

Stark, Rodney *The Rise of Christianity*. San Francisco: Harper-Collins.
1997

Young, Lawrence A. *Rational Choice Theory and Religion: Summary and Assessment*.
1996 Routledge.

نظریه‌های تکاملی - روانشناختی و شناختاری دین

نظریه‌های تکاملی - روانشناختی و شناختاری در باب دین، با ترکیب تحولات پدید آمده در عرصه علوم معرفتی و روانشناسی با انسان‌شناسی می‌کوشد تا جابه‌جایی، بقا و دگرگونی ادیان را توضیح دهد و دوام و تطبیق‌پذیری دین به مثابه پدیده‌ای فرهنگی را تبیین کند. از این رو، هواداران این نظریه‌ها، برای درک فرهنگ بر شناخت فردی و تکامل آن تأکید دارند. در عین حال، آنها از اصرار غالب انسان‌شناختی بر تنوع و خصوصیت فرهنگی تجربه‌های دینی، خود را جدا نگه می‌دارند.

حرکت نظریه‌های تکاملی - روانشناختی و شناختاری دین به سمت چیزی که در تجربه‌های دینی جهان‌شمول است، بازگشتی نوستالوژیک به تلاش‌های نظری مهم در انسان‌شناسی کلاسیک نیست. جهان‌شمولی در این جا یک فرض نیست، بلکه تحقق یافته است. همان‌گونه که نمایندگان این نظریه‌ها ابراز داشته‌اند، این خود دین نیست که موضوع نظریه است بلکه اندیشه‌های دینی است؛ این تکامل شناختاری است و نه حقیقت تعالی‌بخش (یا متعال) که الگوهای جهان‌شمول زندگی دینی را شکل می‌دهد.

منابع

Atran, Scott *In Gods We Trust: The Evolutionary Landscape of Religion*. New
2002 York: Oxford University Press.

Boyer, Pascal *Religion Explained: The Evolutionary Origins of Religious Thought*.
2002 New York: Basic Books.

Lawson, E. Thomas, and *Rethinking Religion: Connecting Cognition and Culture*. New York:
Robert McCauley Cambridge University Press.
1990

Sperber, Daniel *Rethinking Symbolism*. New York: Cambridge University Press.
1975

